

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

SZERB ANTALNÉ

SZERB ANTAL UTOLSÓ HÓNAPJAI

Jóformán mindenki felvetődik a kérdés, aki Szerb Antal sorsába, fiatal életének tragikus végébe belenyugodni nem tud, miért kellett elpusztulnia, miért nem szökött meg a munkatáborból, mint a többi más, amikor arra még lehetőség volt. Ennek két szubjektív oka is volt. Szubjektív okokról beszélek, mert a történcem, a fasizmus eleve halálra ítélte, mert akik megmenekültek, azok halálos ítéletük ellenére maradtak életben. Szerb Antal 1944. október 15-én megkísérelte a szökést. Aznap — vasárnap — eltávozási engedélyt kapott, s a Horthy-proklamáció után nem ment vissza a táborba. Egyik tanártársa pár napig bújtatta. De az egyre szaporodó nyilas felszólítások, az üldözötteket rejtegetők halállal fenyegetése bennük is félelmet keltett, s Szerb Antal úgy érezte, hogy ilyen áldozatot nem kívánhat senkitől és visszament a „lágérbe”. Többször merült fel a szökés gondolata. Én is, a barátai is láttuk, hogyan nő a veszély körötte, de minden sürgetésünket azzal háritotta el „ha azok, akik barátaim voltak megriadtak, hogyan kívánhatnám ennek a veszélynek a vállalását másoktól”. Sokan próbálták menteni, barátai, ismeretlen tisztelői is. Újabb és újabb határidőket adott nekünk, s önmagának, de egyiket sem tartotta be. S itt jön a másik ok, talán még nyomósabb oka maradásának: mindvégig együtt volt testvéröccsével, akinek bújtatására semmi lehetőség nem volt. S azt a félelmét, hogy ha ő megszökik, akkor a szökését az öccsén fogják számonkérni — esetleg testi bántalmazással vagy kivégzéssel —, nem lehetett elosztatni. Magyarul és szószerint: odadobta önmagát a testvéérért, aki semmi módon nem volt menthető.

1944. június elején vitték el munkatáborba. Utolsó hónapjainak története két részre válik. Az első rész még Pest volt, az úgynevezett „Élelmiszer elosztó” s később egy zománccgyár, ahol dolgoztatták. Majd november végétől a deportálás hónapjai következtek, a határszél — Balf, ahol életét 43. évében, 1945. január 27-én befejezte.

Leveli, s a későbbiekben szemtanúk elbeszélései alapján igyekszem nyomon követni és megismertetni emberi és szellemi magatartását a legsúlyosabb megpróbáltatás hónapjaiban.

Első levelének kelte VII. 3. „... változatlanul éjjel-nappal rátök gondolok és olyan vagyok mint egy schizofrén... nem érzem az itteni kellemetlenségeket, nem fáraszt a munka...” — S hogy miért nem, erre ad választ egy későbbi levele, VII. 22-én. „... vannak itt alakok, akik nálam is aggodóbbak, de azok már komoly idegbetegek. A legtöbb ember nem veszi ennyire szívére a dolgokat... És mégis, mégis én vagyok a normális, csak én többet veszítek mint ők, mert szépen és értelmesen éltem...”

Patience, patience,* Valery
Patience dans l'azur,

motyogom magam elé naponta nem tudom hányszor...” — Majdnem teljességgel érzéketlen volt a testi megpróbáltatásokkal szemben, nem volt hajlandó a lényegét a lényegtelennek keverni: Mi volt a fontos? Fontos volt az (VII. 5-én), hogy „... ma fát rakodunk ki egy dunai uszályhajóból, a Margitszigettel szemben, úgyhogy láthatom hegyeinket és ez nagyon jól esik. És azt is jó ömennek veszem, hogy a Sienai dómnak nem történt semmi baja...” De arról, hogy a meztelen földön hálának, csak ennyit ír: „Baj az, hogy pillanatnyilag még mindig a pusztá földön alszunk, nincs szalmánk, de lesz.”

VII. 7-i levele utal először arra a motívumra, ami később, felnőtt férfikora egyetlen versének lesz a témája: „Állandóan jönnek-mennek titokban látogatók, de én örülök, hogy te nem jöhetsz ide 1. mert olyan megalázó ez a titkos találkozásgátás, úgysem tudnók kibeszélni magunkat, 2. mert csak így teljes ez az alvilágjárás, valahogy ezzel érdemeljük ki a feltámadást...”

[Nem mehettem hozzá részben azért, mert barátaink hamis papírokkal Budafokon rejtettek, s az én „lebukásom” az övékét is jelentette volna, másrészt ő sem engedte, mert attól félt, hogy a hosszú úton vagy a szállásukon elfoghatnak. Leveleinket barátaink közvetítették az első hetekben. Bevonulása után, csak augusztus első felében találkozhattunk először.

VII. 15-én ismét visszatér a motívum: „... ami velünk történik kettőnkkel, igazán Orpheus és Eurydiké mithosza ez, nem fordulhatok feléd, amíg az alvilág folyosóin bolyongunk, mert akkor elveszítelk...” Ugyanebből a levélből: „... valahogy rendbejöttem, amit abból látok, hogy a gondolataim kezdenek megint formába ömlelni, nem olyan szétfolyóak, mint eddig. Itt küldök például neked egy kis Márai-cikket: „Egy úr, egy bajtárs idegesen jár fel és alá órák óta és egyik cigarettát a másik után szívja. Most tudta meg, hogy felesége öngyilkos lett, két gyönyörű lányát elfogták. Nem tudom levenni róla a szemem. Hát íme ilyen az ember, amikor bekövetkezett már az, amitől rettegett. Ilyen: fel és alá járkál és egyik cigarettát a másik után szívja. Mint a filmen és a rossz novellákban.”

Ezekben a napokban került vele egy táborba ifjú- és férfikorának legkedvesebb barátja, házasságkötésünk egyik tanúja: Halász Gábor. Róla ír egy júliusi levelében (pontos dátum hiányzik). „... Nagyon sokat kinlódok azon, hogy fantasztikusan utálok a bajtársaimat... akik a fejük búbjáig rosszhiszeműséggel vannak tele és mást mint keserű gorombaságot mondani sem tudnak. Gábor itt léte persze nagyon sokat segít, de ő is többnyire fáradt és deprimált és természetesen még kevesebbet beszél, mint civilben. Amellett még nálam is ügyetlenebb és vigyáznom kell rá, igaz ez jól esik.

De nemcsak a bajtársaimat utálok, az utálat úgy kumulálódik bennem, mint egy daganat, amely minden érintésre irritációba jön...”

VII. 22-én. Akkor tudta meg, hogy lakásunkat elvették. „... Olyan nehéz elképzelni jövőnket, ha az ember nem tudja, hogy hol képzelje el. De kezdek belenyugodni a lakás elvesztésébe. Az új lakás is kifejezi majd, hogy kikeltünk az Alvilágból és új életre támadtunk.

De vajon kikelünk-e az Alvilágból? Hangulatom egyre hánykolódik remény és csüggedés közt...”

VIII. 6-án írta azt a levelét, amelyikben — kénytelen vagyok leírni — szinte profétikusán élte meg a véget, azt a véget, ami majd Balfon éri. „... itt küldök egy „Heredia” szonettet. Nem jó, de viszont én írtam és az első vers, amelyet fennállásunk óta hozzád intéztem.

Orpheus az Alvilágban

A földnek mélye olykor meg-megrándult,
Amint ment zúgó száz tárnakon át;
Már rég feledte szabad thrák honát,
Míg lent mocsári zöldesfényű láng dúlt.

És aknák mélyén zöldes szörnyek lesték,
Feléje nyújtva hosszú pikkelyes kart,
S a földalatti villám, nagy eres kard,
Átszegezte ezt az elátkozott estét.

És Orpheus csak ment, magábahullva,
A pusztulás nagy leckéjét tanulva,
Mely győtrött szédülésbe merevíté,

Míg végre naptól felfénylött egy oszlop.
Orpheus megfordult és szertefoszlott
Tündérfehér árnyékként Eurydiké.

[Abból a tényből, hogy verset írtam, láthatod, hogy lelkiállapotom javulóban van; és egyúttal azt is megmondja a vers, hogy ki kell bírunk továbbra is találkozás nélkül, bármily keserves is... És talán mégis hamarosan vége lesz. — Maga a munkatábor direkt kellemes, nyaralásszerű mostanában, csak Radnóti Miklós két erénye, a hűség és a félelem teszi oly nehézé ezeket a napokat...”

Ezekben a hetekben igen kínzó, magas lázzal és többszörös műtéttel járó furunkulózis volt. A nehéz testi munkáról, a nélkülözésekről, betegségről alig-alig ír, s ha utal is rá, mindig játékosan, hogy fájdalmat ne okozzon vele. Almanagyságú furunkulusairól: „hozzá-

juk képest a tavalyi egy tehetségtelen csecsemő volt . . . Azután magas lázam volt, de az éjszaka-t mégis nagyon jól töltöttem.” VIII. 13-án egy légitámadás alatt írja „. . . kicsit nehezen írok egy hús övőhely-pincében, mert máshol nagyon melegem van és szemüveg nélkül, mert tegnap farakás közben a fejemre esett egy könyvelő és eltörte az üvegem. Egyéb bajom hál isten nem történt. . .” Csak sokkal később tudtam meg, hogy akkor agyrázkódást kapott. VIII. 26-án: „. . . Az elmúlt héten egyszer-kétszer dolgoznom is kellett!” IX. 10-i levelében tör ki talán először „. . . oly bizonytalan minden és a munkaszolgálat is már nagyon az idegimre megy . . . szeretnék . . . cigarettázni, olvasni, hallgatni a dumádat — szóval embernek lenni. Megint állandóan úszkál bennem egy ki nem sirt és talán ki sem sírható sírás „um andere, um dich und um mich” hogy költőt is idézzek. . .” Pontos dátum nélkül, novemberben: „. . . Én nagyon bízom csillagaimban de szörnyű, szörnyű fáradt vagyok . . . Köszönöm az ennivalókat, nagyon jókor jöttek. . .”

November végén a nyilasok körülkerítették Nürnberg utcai szállásukat, s ők, Szerb Antal, Halász Gábor — akkor már köztük volt Sárközi György is, bennszorultak a hurokban. Gonosz játéka volt a véletlennek, hogy ők hárman, a legkorábbi ifjúkortól barátok, életüket is együtt fejezték be, az emberi lét mélypontján.

1944. XI. 27-én Sopron vidékére vitték őket. Először át a határon Ausztriába, zárt vagonokban, több napig élelem, víz nélkül, majd visszairányítva a szállítmányt a határszélre, sáncmunkára. Láttam a „sáncot”. Szánalmas és sirnivaló volt méreteiben. Éhenhalók, szer-számhoz nem szokott, majd később elfagyott kezek munkája, amivel a németek a Vörös Had-sereget vélték megállítani. Mai napig meggyőződésem, hogy munkájuknak egyetlen célja, értelme volt: a halálraítéltek megsemmisítése fagy és éhség által. Mert a sáncot egy gyermek átléphette, s legfőljebb tömegsírnak volt alkalmas, de nem egy hatalmas hadsereg feltar-tására.

Minden felszerelés nélkül vitték el őket. Ami rajtuk volt, s amijük volt, azzal Pesten sem élhettek volna meg, nemhogy a határszélen, szabadban dolgozva és szabadban megszállva. Szabad szállásról beszélek. Láttam a pajtát, ami a szállása volt. Minden oldaláról nyitott pajta volt, tetejét négy láb tartotta. Reggelente behavazva ébredtek, s test melegítette a testet.

Fertőrákosról írta XII. 5-én levelét, amelyben még mindig igyekszik a való helyzetet leplezni: „. . . Elég jó dolgunk van, csak persze a koszt odahaza bőségesebb volt. Az itte-niek nagyon kedvesek hozzánk. A munka nem nehéz. Csak az a baj, hogy kimondhatatlanul búsulok, hogy oly hirtelen oly messzire kerültem mindenkitől, akit szeretek. De biztos vagyok abban, hogy nem is nagyon sokára viszontlátjuk egymást.” (A fertőrákosi svábság valóban emberségebb volt mint a balfi, ezt később többen is vallották.)

XII. 7-én: „Kedveseim, talán megkaptatok lapjaimat is — mindenestre megegy-szer megirom, hogy Fertőrákosra hoztak, egy szép kis faluba a Fertő tó partján. Ez a téli táborozás egyáltalán nem élvezetes — de el lehet viselni. Legrosszabb a hideg a dologban, és még ennél is rosszabb a tudat, hogy saját hülyeségem az oka az egésznek. Ebbe majd bele örülök. Na de majd ez is elmúlik és lassanként belenyugszom sorsomba, amely egyébként csupa kérdőjel e pillanatban. Beszéljünk inkább másról. Reméljük, előbb-utóbb alkalom lesz rá, hogy valaki idejőjjön és csomagokat hozzon nekünk . . . Nekünk lehet *talán* írni . . . Hogy megkapom-e egészen más kérdés.

Édeseim engedjétek most el a személyes és szívszerinti mondanivalókat, nagyon-nagyon hiszek benne, hogy személyesen mondom majd el nem is nagyon sokára. Addig is, ó addig is. . .”

És XII. 13-án: „Édeseim, aminthogy nem kapok tőletek semmi hírt, attól félek, hogy ti sem kapjátok meg leveleim. Fertőrákoson vagyunk Sopron mellett, itt van Halász G., Sárközi, Lukács Antal és az öcsém is. Nincs olyan rossz dolgunk, mint ahogy az ember elképze-li, bár a koszt egy kicsit kevés és az időjárás így télen sok kívánnivalót hagy hátra. Itt az a hír járja, hogy 18—20. táján máshova megyünk, állítólag beljebb az országba, tehát nem külföldre. Én meg vagyok győződve, hogy visszavisznek bennünket Pestre, ez tartja bennem a csekélyke lelket.

Mi van szülemmel? Nem írtam nekik, kérlek értesítsétek őket, hogy jól vagyunk L. Balázsékat¹ is, hátha van valami ötletük. Mert lehetne rajtam segíteni. . .”

Ennivalójuk nem volt, téli ruhájuk nem volt, takarójuk nem volt!

XII. 15. az a dátum, amely beteljesíti sorsát, úgy ahogy azt versében írta.

Barátai, tisztelői mentőakciót szerveztek. Két fiatal katonatiszt, Görgey Guidó és Tassy Jenő katonai kocsin, hamisított nyílt paranccsal utazott érte Balfra. Kiadták őt, de nem indultak el rögtön, mert Szerb Antal hosszan alkudott Sárközi és Halász Gábor hazaviteléért.

¹ Lengyel Balázs

Nem akart nélkölük indulni. Túl sok időt töltöttek el ezzel a tárgyalással. A német őrség felfigyelt, újból átvizsgálták a papírokat, s kiderült a hamisítás. A kocsi nélküle indult vissza és őt iszonyúan megverték.

„Mig végre naptól felfénylett egy oszlop.
Orpheus megfordult és szertefoszlott
Tündérféhr arnyékként Eurydiké.”

A szabadulás reménye szertefoszlott, s Szerb Antal, aki végig belső derűvel és hihetetlen tartással viselte sorsát, ezt a csalódást már nem tudta elviselni. Teljesen befelé fordult, utolsó, legalábbis utolsóként érkezett levelének hangja már nem biztat semmivel:

„Balf, 1944. XII. 16. Édeseim, végtelenül szomorú vagyok; nemcsak tervek nem sikerült, hanem még a csomagokat sem kaptuk meg. Általában a hely, ahol most vagyunk, Balf, átkozott egy hely és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk. És most már nincs más reményem, mint az, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz; csak ez tartja még bennem a lelket. Most már sötét is van, meg hangulatom sincs hogy többet írjak. Bízatok benne ti is, hogy nemsokára találkozunk és szeressétek szerencsétlen

¡Tónitokat.”

Lukács Antalnak, vele egy pajtában lakó bajtársának feljegyzéseiből és beszámolójából tudom, hogyan múlt el a hátralevő pár hét. Szilveszter éjjelén még előadást tartott munkaszolgálatos bajtársainak Shakespeare-ről és József Attiláról. Utána rohamosan romlott az állapota, teljes depresszióban, visszahúzódsban élt. Táplálékot — még azt a majdnem semmivel egyenlőt sem, amit kaptak — alig tudott befogadni. Cipője nem volt, — egy német mérnök könyörült meg rajta, s valami facipőt adott neki a sáncmunkára. Ugyanez a mérnök egyszer megegette hússal, amitől még betegesebb lett. Az ujjai elfagytak, emiatt egyedül már öltözködni sem tudott. A láger „vezetője” amikor egy küldöttség arra kérte, hogy szerezzen neki valami olyan munkát, amit zárt helyen végezhet, azt válaszolta: „éljen és dögljön meg úgy mint a többi...” Végül mégis bevitték egy műhelybe, nem sokkal a halála előtt. Még aznap otthagya az életet jelentő meleget. „Tudom, hogy meghalok, de köztetek akarok meghalni” mondta barátainak. Nem volt hajlandó sem a melegért, sem a krumplihéjért, az életéért sem, más életformát vállalni. Nem sok volt már hátra: haldokolva feküdt, munkára képtelenül, amikor nyilas suhancok halálra verték. Társai még egyszer kivitték a sáncre, s rátámasztották az ásjára — másképp már megállni nem tudott. Félítették az újabb veréstől. A láger orvosa elmondta nekem, hogy úgy látta: már nem segíthet rajta semmi — ezért még injekciókat sem adott neki. Így halt meg 1945. január 27-én, Balfon Szerb Antal.

Balfról 1945. január 31-én kelt levelet kapott Weöres Sándor. A levél útját már nincs mód kideríteni, valószínű, hogy a faluból vállalta valaki a továbbítását.

„Kedves Sándor, most az egyszer nem irodalmi kérdésben fordulok hozzád, hanem nagyon súlyos egyéni kéréssel. Sáncmunkára vagyok beosztva Balfon (Sopron mellett) otthontól és minden utánpótlástól teljesen elzárva. Velem volt Szerb Tóni is, de sajnos csak volt; tegnapelőtt temették el. Itt van Sárközi Gyuri is, aki majd csatlakozik kérésemhez: küldj nekünk valami pénzüsszeget kölcsönképpen, amit alkalomadtán majd visszafizetünk. A legjobb lenne persze a természetbeli segítség (élelmiszer, csak félek, hogy a csomag elvész; pénzt állítólag inkább kézbesítenek. Ne haragudj, hogy ilyen kéréssel zaklatlak, de igazán a legvégsőkről van szó. Előre is hálás köszönettel ölel Halász Gábor.

Sanyikám, de profundis... Segíts rajtunk, ha lehet és ha tudsz. Ölel Sárközi Gyurka.”

De profundis... valóban a legvégsőkről volt szó, és feltehető, hogy erre a felismerésre, s a levél megírására Szerb Antal halála készítette kettőjüket. Weöresnek egy alkalommal sikerült bejuttatni csomagot, de a fagy, az éhezés és a betegség végzett velük is.

Viharos „hagyatéki tárgyalás” következett. A barátai nem a rongyaiért verekedtek, azt elvitték a hullarablók. De vele volt a Száz vers, s volt egy ceruzája is. Komoly eskü alatt tett vallomásokkal hitelesítették, hogy mindezt ők adták kölcsön. Elképzelhető, hogy mit jelentett nekik ott egy könyv; egy szál, amely régi életükhöz vezetett. S még egy emlék, ugyancsak Lukács Antal beszámolójából. Amikor a tábor lakói megtudták, hogy Szerb Antal meghalt, megrohanták a vele egy pajtában lakókat, s kis híján megverték őket. Lukács Antal saját bevallása szerint nem értette meg, hogy miért őket tették felelőssé Szerb Antal haláláért. Nem értette meg azt, amit legegyszerűbb bajtársai ösztönösen éreztek: Szerb Antal volt rájuk bízva. S azt is tudom, hogy ezeknek az embereknek a zöme Szerb Antalból csak az embert ismerte, s legfeljebb a tanárt, aki nekik az emberi lét mélypontján József Attiláról beszélt. 1946 októberében exhumáltuk a balfi tömegsírokat. Többszázadmagával hoztam haza Szerb Antal földi maradványait. Társai, köztük Halász Gábor is, aki agnoszkálható nem volt, a rákoskeresztúri temető egyik tömegsírjában nyugsznak.